

ایرانی از نگاه «دیگری»

منطق فهم فرهنگ ایران در سفرنامه ها

جبار رحمانی

حسین هیززایی

www.ketab.ir

- سرشناسه
عنوان - نام پدیدآور
مشخصات نشر
تعداد صفحات
شابک
وضعیت فهرست‌نویسی
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده‌بندی کنگره
رده‌بندی دیویی
شماره کتابشناسی
- رحمانی، جبار. ۱۳۵۹ -
ایرانی از نگاه «دیگری» منطق فهم فرهنگ ایران در سفرنامه‌ها/ نویسنده جبار رحمانی، حسین میرزایی.
تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۶.
۲۱۶ ص: (۱۴/۵ × ۲۱/۵) س.م.
۹۷۸-۶۰۰-۴۵۲-۰۸۳-۶
سفرنامه - مبانی - تاریخ و نقد
Travelers' writings, European -- History and criticism
میرزا، حسین، ۱۳۵۴ - [دک]
پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
DS۱۳۹۶ الف۳/۸
۹۵۵/۰۰۴۲
۴۷۳۴۹۰۵

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

نویسنده: جبار رحمانی، حسین میرزایی

مجموعه: محمدرضا جواد یگانه

صفحه‌ها: فاطمه قیاسوند

موضوعات: سمیرا فتحعلی آشتیانی

نوبت چاپ: او - آبان ۱۳۹۶

شماره: ۳۰ - ۳۰

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۰۰-۰۵۲-۰۸۲-۰۶

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.

در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پایین‌تر از میدان ولی‌عصر (عج)، خیابان دمشق، شهر فرهنگ، هنر و ارتباطات
صندوق پستی: ۶۲۷۴ - ۱۴۱۵۵، تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳، دورنگار: ۸۸۹۳۰۷، Email: nashr@nlai.ac.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: شهر را به گونه ای که فهمید	۷
فصل دوم: فهم سفرنامه نویسان	۲۹
بخش اول: رخداد شهر در سفرنامه ها	۳۳
بخش دوم: مسئله اعتبار و صدق در سفرنامه ها	۵۷
فصل سوم: فردگرایی و جمع گرایی در بیان در سفرنامه های خارجی	۶۷
فصل چهارم: فرهنگ و شخصیت ایرانیان در سفرنامه ها	۱۴۱
فصل پنجم: جنسیت و سفرنامه ها	۱۶۹
فصل ششم: از حیرت تا مکالمه	۱۸۳
نتیجه گیری	۲۰۳
منابع	۲۱۱

مقدمه

در حیات اجتماعی، فرهنگی انسان‌ها، مقوله «دیگری» همیشه مسئله و دغدغه بسیار مهمی بوده است. فرهنگ‌های انسانی برای تعریف خویشتن، همیشه مانند دیگری‌ها بوده است؛ اما همزمان برای سایر فرهنگ‌ها، همیشه نقش «دیگری» فرهنگی را داشته است. حیات فرهنگی نیز وابسته به این ارتباط بوده؛ زیرا فرهنگ‌ها نه در خلوص ناشی از تفکیک و مجزا بودن از دیگران بلکه در ارتباط متقابل با سایر فرهنگ‌ها حیات دارد و هستی آنها به این ارتباط است. اما آنچه به واسطه این ارتباط مطرح می‌شود، مسئله فهم «دیگری فرهنگی» است. این فهم صرفاً برای شناخت دیگری نیست؛ بلکه قبل از هر کاری، تلاشی برای شناخت خویشتن است و همچنین این شناخت، محصول خصایص و ویژگی‌های خویشتن است.

در تاریخ همیشه افرادی بوده‌اند که نقش واسطه‌های این فهم در بسترهای میان فرهنگی را ایفا کرده‌اند. سیاحان و سفرنامه‌نویسان، مهم‌ترین واسطه‌های تجربه دیگری بوده‌اند. در حیطه تمدن غرب، سفرنامه‌نویسان واسطه بازسازی هویت غرب در آینه دیگری - به‌خصوص شرق به عنوان مهم‌ترین نماد این دیگری - بوده‌اند.

سفرنامه‌ها برای غرب ابزار ساختن دنیایی بر مبنای غرابت و شگفتی و اعجاب بود؛ دنیایی که غرب آن را ساخت تا خودش را بسازد.

هرچند عموماً سعی کرده‌اند این تجربه‌ها را از منظر مردم تجربه شده - بومیان و شرقیان - نقد کنند، نقد و بررسی این تجربه‌ها از منظر گفتمان‌های سفرنامه‌نویسی بیش از همه در کار «ادوارد سعید» (۱۳۷۱) در شرق‌شناسی تبلور یافته است. شرق‌شناسی برخلاف اند سنتی که مبتنی بر هرمنوتیک رمانتیک و بازسازی معنا بود، به دنبال «حتارهای گفتمانی تولید، استحکام و توزیع دانشی ژئوپلیتیک درباره شرق و جهان سلطه بر شرق بود.

اما فارغ از همه اینها، نگاه از بیرون به فرهنگ، فواید و کاربردهای خاص خودش را دارد. هرچند ناظر بیرونی امکان فهم لایه‌های عمیق فرهنگ را در وهله نخست ندارد، همین موقعیت بیرونی او و دخیل نبودنش در تار و پود تعلقات و تعامل‌های اعضای جامعه و فرهنگ، به او این امکان را می‌دهد که درک خاصی از فرهنگ و عملکرد آن داشته باشد.

به عبارت دیگر، ناظر بیرونی وجوهی را می‌بیند که کنشگران و حاملان فرهنگ به دلیل غرق بودن در فضای فرهنگی، امکان دیدن آن وجوه را ندارند یا آن‌قدر دشوار است که با چشم تجربه‌ساز تجربه‌ها و تمرین‌های خاص امکان دیدنش را دارند.

مهم‌تر از همه اینکه فهم ناظر بیرونی به صرف بیرونی بودنش، اهمیت خودش را دارد؛ زیرا این ناظران بیگانه، همان‌قدر در گیرودار تعلقات هستند که ناظران خودی و داخلی. بنابراین، همان‌طور که فرهنگ‌ها در تعامل و ارتباط با دیگران برساخته می‌شود، فهم و درک فرهنگ نیز در تعامل بین نگاه بیرونی و درونی برساخته می‌شود.

از منظر فردی غریبه و بیگانه، هرچند به برخی رازها و لایه‌های درونی فرهنگ ما دسترسی ندارد، شاهد چهره‌ای از فرهنگ ماست

که ما اعضای درونی، توانایی دیدنش را نداریم. به همین دلیل فهم فرهنگ را باید در ترکیبی از نگاه درونی و تصویر بیرونی آن فرهنگ جست‌وجو کرد.

همان‌طور که نگاه بیرونی را می‌توان به غرض‌ورزی و بدفهمی و حتی نفهمیدن متهم کرد، نگاه درونی را هم می‌توان به تعصب و کلیشه‌های ارزشی و خودشیفتگی متهم کرد. از آنجاکه هر فهمی درآمیخته با این ارزش‌ها و الگوهای پیشینی فهم است، فهم اصیل را باید فهمی پویا و سیال و از خلال گفت‌وگوی بین فهم‌های گوناگون جست‌وجو کرد؛ فهمی که هرچه بیشتر به بین‌الذهان عاملان درونی و بیرونی نزدیک است. هرچند جمع کردن همه این فهم‌ها در یک کتاب بسیار دشوار است. می‌توان در هر پژوهشی بخشی از آن را در نظر گرفت. در این کتاب، نیز دنبال بررسی تصویر فرهنگ و شخصیت ایرانیان نزد سفرنامه‌نویسان غربی در چهار قرن اخیر هستیم؛ البته بیش از همه بر نحوه و فرایندهای برساخته شدن این تصویر تأکید می‌کنیم.

این کتاب حاصل نوشتارهایی است که از سال ۱۳۸۳ به واسطه شروع پژوهشی در زمینه سفرنامه‌ها شکل گرفت. بازبینی و بازآرایی این نوشتارها، در نهایت در قالب این کتاب انجام شده است و سعی کرده‌ایم نگاه جدیدی به سفرنامه‌ها و مدل فهم و تحلیل آنها داشته باشیم؛ نگاهی که فارغ از اتهام غرض‌ورزی یا تعصب باشد برای این کار از سنت «هرمنوتیک گادامری» استفاده کرده‌ایم.

مهم‌ترین دغدغه هرمنوتیک فلسفی، واقعۀ فهم است. مسئله اصلی برای «گادامر»، ایجاد موازن خاصی برای هدایت فهم نیست؛ بلکه او می‌خواهد خود پدیدار فهم را آشکار کند؛ تجربه فهم در کل تجربه انسان از جهان مسئله اصلی اوست. برای گادامر، فهم شیوه بودن ما در جهان است و همواره واقعۀ تاریخی و دیالکتیکی و

زبانی است (پالمر، ۱۳۷۷: ۲۳۷).

کلیدهای فهم، دستکاری و سلطه دانش و روش‌شناسی نیست؛ بلکه مشارکت، گشودگی، تجربه و دیالکتیک است. به عبارت دیگر، فهم صرفاً فعلی از انسان ملاحظه نمی‌شود؛ بلکه واقعه‌ای در انسان ملاحظه می‌شود. به نظر گادامر، گذشت زمان زمینه‌ساز انکشاف هرچه بیشتر هستی اثر برای مخاطبان است؛ چراکه با شکل‌گیری تاریخ اثر - مجموعه فهم‌های پیشینیان درباره اثر که امروزه به صورت سنت ما درآمده است - و با تحول پرسش‌های ما در مواجهه با متن، حقیقت متن هرچه بیشتر ظهور می‌یابد.

ما هرگز در موقعیت بیننده یا شنونده خالص متن نیستیم؛ زیرا به معنایی خاص، همیشه با سنت‌های خویش درگیریم. از نظر او فهم همیشه جزئی، ناتمام و تاریخی است و لذا همیشه وابسته به عامل فهم و جزئی از وجود اوست. فهم همیشه متکی بر پیش‌داوری‌های ماست؛ زیرا پیش‌داوری‌ها از ریشه داشتن یا در سنتی معین برمی‌خیزد. گادامر تأکید خاصی بر زبان دارد. سنت زبان و در نهایت واقعه فهم، همه اموری زبانی است. بر اساس تحول گادامر از سنت و تاریخ، سنت هر اثر چیزی جز مجموعه‌ای از تفاسیر و فهم‌های پیشینیان از آن اثر نیست. اگر فهم و تفسیر، سرشتی زبانی داشته باشد، تاریخ و سنت هر اثر نیز زبانی خواهد بود و تاریخ اثرگذار، چیزی جز تأثیر این زبان‌ها در عمل فهم نخواهد بود. گادامر برای بررسی این مسئله منظومه‌ای از مفاهیم از جمله افق معنایی، تاریخ اثر، تاریخ اثرگذار، حلقه هرموتیکی و... استفاده می‌کند که بسط بیشتر این مفاهیم اندیشه‌های گادامر را به فصل مربوط به آن ارجاع می‌دهیم.

بر اساس این رویکرد گادامری، فهم بیگانگان در قالب سفرنامه‌ها همان چیزی است که در دسترس ما قرار دارد و نمی‌توان به سادگی همه آنها را آدم‌های مغرض و بیمارگونه‌ای تصور کرد. بنابراین، بهتر

است این توصیف‌های سفرنامه‌ها را در قالب برخی ویژگی‌های فهم انسانی از امور (هم امور داخلی و هم امور خارجی) تحلیل کرد. مسئله اصلی فقط این نیست که آنها چه فهمی از جامعه ایرانی داشته‌اند؛ بلکه مهم‌تر آن است که آنها چگونه این فهم را به دست آورده‌اند.

در این کتاب تلاش کرده‌ایم از منظر هرمنوتیکی این فهم سفرنامه‌نویسان را بررسی کنیم. به همین دلیل ابتدا نگاهی اجمالی به هرمنوتیک گادامر - به مثابه مبنای نظری و مفهومی این کتاب - خواهیم داشت و سپس رخدادهای فهم در سفرنامه‌ها و چگونگی شکل‌گیری فهم سفرنامه‌نویسان از جامعه ایرانی را بررسی خواهیم کرد.

در فصل‌های بعد به فرهنگ و شخصیت ایرانی و جنسیت در سفرنامه‌ها اشاره خواهیم کرد. در این فصل تلاش کرده‌ایم نشان دهیم چگونه جنسیت در سفرنامه‌ها هم به مثابه عامل فهم (یعنی زن یا مرد بودن سفرنامه‌نویس) و هم به مثابه سوژه فهم (فهم زنان و مردان ایرانی از طرف سفرنامه‌نویس) نقش مهم و برتری دارد. در فصل «از حیرت تا مکالمه» تلاش شده این مسئله فهم را به شیوه‌ای معکوس درباره سفرنامه‌های ایرانیان به غرب بررسی کنیم تا نشان دهیم که چگونه مختصات و مقتضیات فهم همان‌قدر برای سفرنامه‌های خارجی در ایران معتبر است که برای سفرنامه‌های ایرانیان در خارج. بنابراین، مسئله اصلی در مطالعه سفرنامه‌ها را باید از پروانه‌ای صدق و اعتبار و غرض‌ورزی خارج کرد و در قالب الزامات و مقتضیات فهم و شناخت انسانی مدنظر قرار داد.

در این کتاب در پی بررسی همه سفرنامه‌ها نبوده‌ایم؛ بلکه تلاش کرده‌ایم این رویکرد هرمنوتیکی در تحلیل فهم میان‌فرهنگی را با ارجاع به تعدادی از سفرنامه‌ها بررسی کنیم. به همین دلیل این کتاب بیش از آنکه کتابی در تحلیل سفرنامه‌ها باشد، کتابی است برای

تحلیل فهم میان فرهنگی و اهمیت سفرنامه‌ها در این زمینه. امیدواریم بتوانیم در سنت مطالعه‌های فرهنگ ایرانی از سوی بیگانگان و همچنین مطالعه‌های فرهنگ بیگانه از طرف ایرانیان، از این منظر نظری هرمنوتیکی استفاده کنیم.

این منظر ما را از فهم‌های خودمدارانه خارج می‌کند و هرچه بیشتر به سمت فهم گفت‌وگویی از فرهنگ خودی و بیگانه هدایت می‌نماید. فهم گفت‌وگویی، فهمی بی‌پایان و مستمر از فرهنگ است، بنابراین این پویایی و خیال بودن فهم رو به توسعه است که قدرت بیشتری برای تکمیل و ترسیم ذهن میان فرهنگی ما را فراهم خواهد کرد. نشر این کتاب در راستای برنامه پژوهشی شخصیت و منش ملی است که در پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات در حال انجام است و محققان و متخصصان گوناگونی در این زمینه مشغول به پژوهش هستند. لازم است از پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات که امکان نشر این کتاب را فراهم کرده است، تشکر کنیم.

جبار ساداتی^۱ و حسین میرزایی^۲

بهار ۱۳۹۶